

Олександр Одрін

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), olodrin@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2729-6548>

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ПРОТИСТОЯННЯ “ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКОЇ” ТА “МОДЕРНІЗАТОРСЬКОЇ” ШКІЛ У ДОСЛІДЖЕННІ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Вісімдесяти–дев’яності роки минулого століття стали часом “зміни парадигм” у багатьох галузях історії античності, зокрема – історії античного сільського господарства. Однак поява нових підходів не призвела до відмирання старих. Їх прибічники жваво дискутують на сторінках численних журнальних та монографічних публікацій. Одному із аспектів цих дискусій – суперечкам про рівень розвитку аграрних технологій Давньої Греції – і присвячено цю статтю.

Її метою є окреслити позиції учасників дискусії і з’ясувати причини співіснування в сучасній історіографії часом діаметрально протилежних поглядів на ключові аспекти давньогрецької агротехніки, на її еволюцію, на структуру трудових ресурсів, задіяних в аграрному виробництві і, зокрема – на питому вагу рабської праці. Використовуються компаративні та міждисциплінарні методи історіографічних досліджень.

Протистояння “старої” та “нової” моделей аграрної історії Давньої Греції триває і до сьогодні. Сама природа наявних джерел дозволяє знаходити в них підтвердження обох поглядів. Цілком вірогідно, що і в аграрному господарстві різних полісів могли співіснувати як консервативні тенденції, так і прогресивні. Тож поле для подальших досліджень лишається відкритим, а притік нових джерел, особливо археологічних, археоботанічних та епіграфічних, відкриває ширші можливості верифікації наявних гіпотез та побудови нових.

Окремо слід сказати про значимість розглянутих концепцій для дослідження економічної історії Великої грецької колонізації. У більшості колоній, принаймні на ранніх стадіях їхньої історії, не спосте-

рігалося дефіциту землі, багато з них мали доступ до “рабських” трудових ресурсів – чи то у вигляді “кріпаків” на киталт сиракузьких кіллрійів чи гераклейських маріандинів, чи то покупних рабів.

Крім того, ціла низка освоєних греками регіонів характеризувалась якісно відмінними від метрополії кліматичними, едафічними (грунтовими) та іншими природними умовами. У цьому значенні їх можна вважати “маргінальними” територіями щодо земель метрополії. Це робило сільські округи багатьох колоній своєрідним потенційним полігоном для сільськогосподарських інновацій.

Ключові слова: *античність, Давня Греція, історіографія, сільське господарство, рабство.*

Вісімдесяти–дев’яності роки минулого століття стали часом “зміни парадигм” у багатьох галузях історії античності. Історія античного сільського господарства є одним із найяскравіших прикладів подібних змін.

Здавалося, що після праць Мозеса Фінлі та його послідовників, які з ентузіазмом громили модернізаторські, на їхню думку, побудови “стовпів” німецької класичної історіографії на чолі з Едуардом Майером та їхніх однодумців в англо-американській історіографії античності, таких як американський історик-емігрант Михайло Ростовцев, у західному антикознавстві остаточно утвердився погляд на античне господарство не лише як на надто своєрідне, але й як на доволі примітивне, яке не знало ані розвинених механізмів обміну, ані якісного технологічного поступу (і чи не в першу чергу це стосується сільськогосподарської складової давньогрецької економіки).

Але в останні кілька десятиліть ці обидва положення підлягли радикальному перегляду в працях цілої низки істориків-антикознавців, серед яких – і чимало фахівців з аграрної історії античності. Одначе, що характерно, поява нових підходів не призвела до відмирання старих, останні продовжують співіснувати з першими, хоч і не сказати б, що занадто мирно, прибічники обох підходів жваво дискутують на сторінках численних тематичних збірників і в журнальних та монографічних публікаціях. Одному із аспектів цих дискусій – суперечкам про рівень розвитку аграрних технологій античності (у першу чергу це стосується агротехніки Давньої Греції) – і присвячена ця стаття.

Її метою є, зокрема, окреслити позиції учасників дискусії і з'ясувати причини співіснування в сучасній історіографії часом діаметрально протилежних поглядів на ключові аспекти давньогрецької агротехніки, на її еволюцію (або, навпаки – на відсутність будь-яких якісних змін протягом століть), на структуру трудових ресурсів, задіяних в аграрному виробництві і, зокрема – на питому вагу рабської праці. Усі перелічені аспекти тісно взаємопов'язані, тож і їх розгляд має носити комплексний характер.

Але перш ніж розпочати аналіз теоретичних побудов традиціоналістів та модернізаторів, слід детальніше зупинитись на стані джерельної бази вивчення аграрної історії античності, а точніше – на тих змінах, які відбулися в ній протягом останніх десятиліть. Річ у тім, що протягом тривалого часу в історії античної економіки панували традиції до переважного (якщо не виняткового) використання традиційних – писемних та, меншою мірою, епіграфічних джерел¹. А втім, якщо для римського часу дослідники, принаймні, мають у своєму розпорядженні низку спеціальних агрономічних трактатів, то для економічної історії Давньої Греції подібні джерела наразі відсутні², і, як вже неодноразово відзначалося³, наявні дані є непрямими, а до того ж – уривчастими. Нові джерела з категорії традиційних (головним чином, епіграфічні) з'являються не надто часто, а можливості реінтерпретації наявних без залучення нових, а особливо – якісно нових, нетрадиційних джерел є вкрай обмеженими.

Власне кажучи, поява нових підходів до вивчення аграрної історії античності великою мірою і є наслідком активного

¹ Див., наприклад: *Skydsgaard J. E. Agriculture in ancient Greece. On the nature of the sources and the problems of their interpretation, Agriculture in Ancient Greece. Stockholm, 1992. P. 9–12.*

² Нам відомо про існування цілої низки таких праць, але вони або повністю не збереглися, або від них лишилися незначні фрагменти. І тут хіба що щаслива папірологічна знахідка могла б виправити ситуацію.

³ *Cartledge P. Classical Greek agriculture: Recent work and alternative views. The Journal of Peasant Studies. 1993. 21:1. P. 128.*

використання дослідниками таких нових джерел інформації, які можна поділити на кілька видів:

1. Першим видом джерел є власне археологічні джерела, які, на перший погляд, важко назвати новими і нетрадиційними. Одначе, насправді, для істориків-консерваторів вони саме такими і є. Більше того, серед фахівців-антикознавців загалом, і серед дослідників античного сільського господарства зокрема, доволі довго тримався вкрай скептичний погляд на можливість належної інтерпретації археологічних даних (провідником таких ідей був “володар думок” кількох поколінь античників Мозес Фінлі⁴). Звичайно, не можна не зазначити, що для подібного скепсису були й об’єктивні причини, адже археологи, які вивчали великі середземноморські центри, в основному зосереджувались на дослідженні монументальних споруд, часто ігноруючи рядові будівлі (житлові чи господарчі) і зовсім не звертаючи уваги на сільську округу⁵. Одначе саме в останні десятиліття, із розвитком ландшафтної археології⁶, ситуація стала динамічно змінюватись на краще. Прикладом цих змін є, наприклад, дослідження на хорі Метапонту в Південній Італії або в Арголіді⁷,

⁴ Про Фінлі та археологію див. детальніше: *Gates-Foster J. Finley and Archaeology*. In: *D. Jew. R. Osborne and M. Scott (eds.) The Impact of Moses Finley*. Cambridge. 2016. P. 250–269.

⁵ У цьому питанні, між іншим, радянська археологія була щасливим винятком: дослідження хори античних держав Північної Надчорноморщини почалося кількома десятиліттями до старту проектів вивчення хори полісів Середземномор’я, про які йтиметься нижче. Звичайно, частково такий ентузіазм пояснюється відносною бідністю північнопонтійських апоїкій, принаймні, коли йдеться про монументальні споруди.

⁶ Див., наприклад: *Halstead P., Frederick Ch. Landscape and Land Use in Postglacial Greece (Sheffield Studies in Aegean Archaeology)*. Sheffield, 2000.

⁷ *Carter J. C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto*. Ann Arbor, 2006; *Jameson M. H., Runnels C. N., Van Andel T. A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day with a Register of Sites by C. N. Runnels and M. H. Munn*. Stanford, 1994 та ін.

у яких центр уваги був зміщений саме на вивчення просторового розвитку сільської округи давньогрецьких полісів.

2. Наступною групою джерел є дані археобіологічних дисциплін – археоботаніки та археозоології (включно з іхтіологією). До відносно недавнього часу подібні джерела рідко використовували під час реконструкції аграрної історії Давньої Греції та, меншою мірою, Риму, адже археологи-античники, на відміну від своїх колег, які займалися добою неоліту чи бронзи⁸, довго, по суті, ігнорували археобіологічні дані (особливо це стосується археоботаніки). Більше того – вони не відчували потреби у залученні фахівців-археобіологів (причини цього були ті ж самі, що й у попередньому випадку).

Ситуація почала якісно змінюватись в останні кілька десятиліть. Щоправда, на сьогодні археобіологічні дослідження більшою мірою торкаються давньоримських, ніж давньогрецьких матеріалів, і більшою мірою археозоології, ніж археоботаніки, тож досі, приміром, загальна кількість археоботанічних матеріалів з розкопок давньогрецьких апойкій Середземномор'я лишається доволі незначною⁹.

Утім їх наявність вже зараз дозволяє скоригувати деякі усталені погляди на сільське господарство Давньої Греції. Так, спираючись саме на археоботанічні дані (щоправда, далеко не лише з доби античності) грецький археоботанік Аная Сарпакі

⁸ Див., зокрема: *Kroll H. Agriculture and Arboriculture in Mainland Greece at the Beginning of the First Millennium B. C. Pallas: revue d'études antiques. 2000. 52. P. 61–68.*

⁹ Сьогодні у нашому розпорядженні, крім даних з античних держав Надчорномор'я та з елліністичного Єгипту, є матеріали з Малої Азії (хора Мілету архаїчної доби: *Stika H.-P. Pflanzenreste aus dem archaischen Milet. Vorbericht zur Kampagne 1992. Archäologischer Anzeiger. 1997. S. 109–188*), Південної Італії (хора Метапонту доби класики-еллінізму: *Carter J. C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto. ... (аналіз Л. Константіні.)*) та Сицилії (хора Селінунту: *Stika H.-P., A. G. Heiss & B. Zach. Plant remains from the early Iron Age in western Sicily: differences in subsistence strategies of Greek and Elymian sites. Vegetation History and Archaeobotany. 2008. Vol. 17. Suppl. 1. P. 139–148*), а також із низки святилищ з різних регіонів античного світу.

сформулювала концепцію “середземноморського квартету” провідних сільськогосподарських культур. Вона доводила, що традиційна ідея “середземноморської тріади” (зернові, маслини, виноград) як основи місцевого рослинництва не вповні адекватно відповідає археоботанічним (так само, до речі, як і етнографічним) реаліям: четвертими у цьому переліку мають стояти різноманітні бобові культури¹⁰. Цілком очевидно, що скільки-небудь активне використання зернобобових (добрих азотфіксаторів) у польових сівозмінах несумісне із примітивним двопіллям – системою чергування зернових із чистими парами і є маркером складнішої, прогресивнішої агротехніки. Напевно саме тому такі прибічники консервативного погляду як Isager та Skidsgaard, по суті, проігнорували дані, які послужили основою для концепції Сарпакі¹¹. Натомість дослідники, які активно залучають дані етноархеології, повністю підтримали ідеї грецького археоботаніка, про що йтиметься нижче.

3. Ще однією важливою групою джерел є дані етноархеології. Їх, подібно до археобіологічних даних, почали використовувати відносно нещодавно. Особливо це стосується істориків, адже для тих із з них, які воліли взагалі відмовити археологічним джерелам в інформативності, використання даних археобіологічних дисциплін та етноархеології довгий час було чимось з розряду наукових дивацтв попри те, що плідність такого використання під час проведення палеоекономічних реконструкцій була продемонстрована ще у 70-ті роки, зокрема у фундаментальній статті Майкла Джеймсона “Сільське госпо-

¹⁰ *Sarpaki A.* The Palaethnobotanical Approach. The Mediterranean Triad or Is It a Quartet? Agriculture in Ancient Greece. Stockholm. 1992. P. 61–75.

¹¹ *Isager S., Skydsgaard J. E.* Ancient Greek Agriculture: An Introduction. London–New York, 1992. При розгляді праць творців “нової моделі” (P. 108–114) про її ідеї навіть не згадується. Утім це можна пояснити тим, що книжка була завершена ще до виступу грецького археоботаніка. Натомість відмова від врахування археоботанічних та етноархеологічних даних є принциповою позицією. Пор.: *Cartledge P.* Classical Greek agriculture: Recent work and alternative views... P. 130.

дарство і рабство у класичних Афінах”, у якій аналізувалися як агротехнічні, так і соціальні аспекти розвитку давньогрецького сільського господарства¹².

Етноархеологія як окрема дисципліна почала формуватися ще на межі ХІХ–ХХ століть¹³, але цей процес затягнувся більш ніж на півстоліття, а дискусії про назву і точну дефініцію предмету і завдань нової дисципліни тривають вже не одне десятиліття¹⁴. При цьому чимало етноархеологів прагнуть обмежити використання етноархеологічних методик дописемним періодом, тобто реконструкціями суспільства додержавної доби. Відповідно, античність часом віддається на відкуп “чистим” історикам. Та й навіть ті, хто все ж використовує етноархеологічні методики в антикознавчих реконструкціях, не надто поспішають приділяти увагу такій фундаментальній галузі античної економіки, як сільське господарство.

Причин такої неуваги до етноархеологічних досліджень античного сільського господарства було декілька: і зосередженість на вивченні традиційних для антропологічних досліджень регіонів¹⁵, і концентрація уваги на питаннях розселення та їм подібних, що лишало економіку на периферії зацікавлень, і зосередженість на “технологічних” питаннях, таких як виробництво кераміки чи чорна металургія¹⁶.

Утім в останні десятиліття етноархеологічні дослідження у Середземномор’ї загалом, і у Греції зокрема, почали провадити чимдалі активніше та успішніше, хай і часто з акцентом більше на етнографічній, ніж археологічній складовій¹⁷. Розширилась і їх тематика: так, зокрема, все більше уваги почали приділяти

¹² *Jameson M. H. Agriculture and Slavery in Classical Athens. Classical Journal. 1977–1978. 73. P. 122–145.*

¹³ *Nicholas D., Kramer C. Ethnoarchaeology in Action. Cambridge, 2001. P. 6.*

¹⁴ *Ibid. P. 7 ff.*

¹⁵ Наприклад, Арктика, Африка чи Нова Гвінея.

¹⁶ *Forbes H. The ethnoarchaeological approach to ancient Greek agriculture. Agriculture in Ancient Greece... P. 87.*

¹⁷ *Ibid. Note 2.*

традиційним сільськогосподарським практикам¹⁸. А найвищим здобутком тут, безперечно, є фундаментальна праця британського дослідника – археолога (фахівця із неоліту Греції) та етнографа – Пола Гальстеда “Два воли попереду”¹⁹, у якій підсумовано багаторічні дослідження різноманітних аспектів традиційного сільськогосподарського виробництва у Середземно-мор’ї – технічного оснащення виробництва, аграрних технологій, організації праці тощо.

Залучення етноархеологічних даних особливо важливе для вивчення периферійних регіонів грецької Ойкумени, де гостро відчувається брак інформації писемних джерел, а дані археологічних досліджень не завжди інтерпретуються належним чином.

Завершуючи розгляд джерельної бази, на яку спираються у своїх побудовах представники новаторського напрямку в аграрній історії античності, слід наголосити, що на початку постання нової школи (чи, радше, напрямку) поява новаторських ідей була зумовлена не так опануванням нових, як переглядом уже добре відомих, писемних та епіграфічних джерел. Варто також наголосити, що самі “модернізатори”, здається, ніколи не позиціонували себе саме як представників якоїсь однієї “школи”. Власне, і сам термін “нова” або “альтернативна” модель у вивченні аграрної історії античності був уведений в обіг не ними, а традиціоналістами Сіне Ісагером та Єнсом-Еріком Свідсгаардом у вже цитованій праці, яку без перебільшення можна назвати маніфестом консервативного підходу у вивченні

¹⁸ Яскравим прикладом таких робіт є праці Геміша Форбса. Окрім цитованої вище, це, зокрема, і спеціально присвячена дослідженню середземноморського пасторального господарства стаття: *Forbes H. The identification of pastoralist sites within the context of estate-based agriculture in ancient Greece: Beyond the “Transhumance versus agropastoralism” debate. The Annual of the British School at Athens. 1995. 90. P. 325–338.*

¹⁹ *Halstead P. Two Oxen Ahead: Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean. Chichester, 2014.* Від грецького селянського прислів’я про оранку “два волики попереду і один (себто орач) – позаду”.

давньогрецького сільського господарства²⁰. Очевидно, під цією “моделлю” мались на увазі будь-які ідеї, які йшли врозріз із їхньою концепцією²¹, згідно з якою аграрне господарство Давньої Греції відзначалося крайнім ступенем консерватизму: беззастережним домінуванням примітивної двопільної системи, відсутністю практики регулярного внесення добрив, слабким (або й відсутнім) зв'язком між рослинницькою та тваринницькою галузями²², незалежно від того, наскільки самі ці “альтернативні” концепції різняться одна від одної.

А втім, як це буде показано далі, не лише самі “альтернативники” створювали концепції, які різнилися між собою часом доволі суттєво (зокрема, і за ступенем використання якісно нових джерел), але й існували автори, чії погляди поєднували консервативні та новаторські елементи часом у дивних комбінаціях.

“Батьком-засновником” “альтернативної” моделі С. Ісагер та Є-Е. Скідсгаард вважають вже згаданого вище британського археолога та етнографа Пола Гальстеда, а до її активних творців зараховують Т. Галланта, П. Гернсі, Ст. Годкінсона та, ретроспективно, М. Джеймсона. З них у 80-ті та 90-ті роки минулого століття з монографічними дослідженнями виступили Галлант, Гернсі та не згаданий у книзі В. Генсон, чії книжки, разом із працями Р. Саллареса та Е. Барфорд, будуть розглянуті нижче.

Одним із найвідоміших піонерів “нової” школи був британський дослідник Пітер Гернсі, чия монографія “Голод і харчові запаси у Греко-римському світі” побачила світ ще 1988-го року²³. У ній автор поставив низку важливих проблемних питань (хоча сам часто і не давав на них відповідей). Першим із

²⁰ *Isager S., Skydsgaard J. E. Ancient Greek Agriculture: An Introduction... P. 108 ff.*

²¹ П. Кертледж (*Op. cit.* P. 130) пише їхнє “майже фундаменталістське бажання зберегти довіру до писемних джерел” (додам від себе – як єдино достовірних джерел інформації. – *O. O.*).

²² *Isager S., Skydsgaard J. E. Op. cit.* P. 19–114.

²³ *Garnsey P. Famine and food supply in the Graeco-Roman world. Cambridge–New York–Melbourne, 1988.*

них була відмова від надто узагальненого погляду на Давню Грецію як на “єдиний організм”, а не сукупність окремих держав та регіонів, які мали суттєві відмінності як у природних умовах (регіони), такі і в економічному, зокрема й агротехнічному аспектах (держави)²⁴. У своїх реконструкціях британський дослідник, крім іншого, залучав і дані природничих наук, перш за все – кліматології²⁵. Щоправда, при цьому він обмежився використанням лише сучасних даних, без належних палеокліматичних коректив (ризикованість цієї практики він і сам усвідомлював)²⁶.

Утім основну увагу П. Гернсі приділив аналізу цілком традиційних, писемних джерел, особливо зосереджуючись на працях “батька ботаніки” Теофраста (через що, природно, тваринницька складова античного аграрного господарства лишилась на маргінесі його зацікавлень). Про існування прогресивних, порівняно з примітивним двопліллям, аграрних практик у Давній Греції дослідник заговорив ще у згаданій монографії²⁷, але детально ці ідеї знайшли втілення у статті “Родючість землі у давній Греції”, яка увійшла до авторського збірника 1998 року “Міста, селяни і їжа в Класичну Античність (есе з соціальної та економічної історії)”²⁸.

На думку автора, говорити про прогресивні зміни в аграрних практиках Давньої Греції можна лише з’ясувавши три важливі обставини: 1) чи існувала в Давній Греції практика регулярного внесення добрив; 2) чи існував там продуктивний зв’язок між рослинницьким і пасторальним господарством і 3) чи практикувались тогочасними грецькими селянами сівозміни, насичені бобовими культурами (як перший крок у напрямі безпарових сівозмін). Залишивши в стороні друге питання, Пітер Гернсі

²⁴ Ibid. P. 8–9.

²⁵ Ibid. P. 11–13.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid. P. 40 ff.

²⁸ *Garnsey P. The yield of the land in ancient Greece. In: Garnsey P. Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity: Essays in Social and Economic History. Cambridge, 1998. P. 201–213.*

зосереджується на пошуку відповідей на два інших, і в обох випадках його відповіді є ствердними²⁹.

Це виглядає дещо парадоксально, але свої висновки британський дослідник зробив на базі аналізу інформації тих самих джерел, спираючись на які Ісагер та Скіндсгаард приходять до прямо протилежних умовиводів: про відсутність скільки-небудь помітних прогресивних змін у давньогрецькому сільськогосподарському виробництві³⁰. Очевидно, що для підтримки своєї позиції “модернізатори” потребували залучення додаткових джерел – чи то за рахунок даних природничих наук, чи то за рахунок інформації археології, включно із напрацюваннями археобіологічних дисциплін (археоботаніка, археозоологія включно з іхтіологією), чи то за рахунок використання даних етнографії та, особливо, етноархеології (а в ідеалі – усіх цих груп джерел у комплексі).

І вже у 1991 році майже одночасно виходять дві монографії, у яких цілком успішно здійснюється подібне розширення: “Ризик та виживання у Давній Греції” пера Томаса Галланта³¹, який у своїх реконструкціях активно використовував дані етнографії та етноархеології, та “Екологія Давньої Греції” Роберта Саллареса³², який зосередився на інформації природничих наук та, особливо, археоботаніки.

Томас Галлонт присвятив свою працю спробі реконструкції сільського хатнього господарства: його життєвому циклу, адаптаційним заходам та аграрним системам тощо. На початку своєї книги він, подібно до Гернсі, висловив застереження проти

²⁹ Ibid. P. 210–211.

³⁰ Про цей парадокс пишуть і самі автори “Вступу до сільського господарства Давньої Греції”, щоправда говорячи не про працю Гернсі, яка на момент виходу їхньої книги ще не була опублікована, а про монографію Галланта, про яку йтиметься далі (*Isager S., Skydsgaard J. E. Op. cit. P. 3–6, 201–208*).

³¹ *Gallant T. W. Risk and Survival in Ancient Greece: Reconstructing the Rural Domestic Economy. Cambridge, 1991.*

³² *Sallares R. The ecology of the ancient Greek world. London–New York, 1991.*

надмірної уніфікації наших уявлень про системи селянського господарства у Давній Греції, що, за великим рахунком, у першу чергу означає відмову від уявлень про афінське господарство як еталонне для всієї грецької Ойкумени, адже, по суті, ніякого “давньогрецького господарства” не існувало в природі – була лише сукупність окремих господарств та сільськогосподарських систем, а продуктивні стратегії у різний час та у різних регіонах мали суттєві відмінності.

На відміну від Гернсі, Галлант надзвичайно активно використовував дані навіть не так етноархеологічних, як суто етнографічних досліджень. При цьому в своїх побудовах дослідник сміливо проводив аналогії з аграрними практиками країн Азії, Африки тощо (представники традиційної школи, м’яко кажучи, підозріло ставляться до такої рішучості).

Дослідник вказує, що в сучасній Греції і в Середземномор’ї загалом (а тим більше в античності) врожайність зернових культур суттєво варіює з року в рік залежно від погодних умов, тож місцеві селяни впроваджують низку практик, здатних зменшити втрати на випадок кліматично несприятливого року³³.

Першою з таких практик, як показує Галлант, є диверсифікація посівів зернових, тобто вирощування кількох зернових культур одночасно³⁴. Дослідник зазначає, що в число таких культур могли входити не лише зернові, а й низка зернобобових³⁵. Останнє, до речі, добре кореспондується зі згаданою вище концепцією А. Сарпакі про “середземноморський квартал”, також багато в чому базовану на етноархеологічних даних. На підтвердження своєї гіпотези Галлант не обмежується самими паралелями з іншими регіонами, а наводить низку археологічних та етнографічних даних з грецької території³⁶, причому не лише з Афін, а й з інших регіонів Давньої Греції.

Другою стратегією боротьби з неврожайми, про яку йдеться у праці Галланта, є ущільнені посіви. Хоча агрономи говорять про

³³ *Gallant T. W. Risk and Survival in Ancient Greece...* P. 35.

³⁴ *Ibid.* P. 36 ff.

³⁵ *Ibid.* P. 37.

³⁶ *Ibid.* P. 44.

три різновиди практики ущільнених посівів, для античної доби в першу чергу слід говорити про найпростіший різновид цих практик – вирощування двох культур на одній ділянці поля³⁷. Утім Галлант, спираючись на дані Теофраста, твердить про існування різних форм ущільнених посівів у Давній Греції³⁸.

Таким чином, Томас Галлант, як і Пітер Гернсі (до речі, обидва дослідника є співавторами у низці праць з аграрної історії античності³⁹) твердить про різноманітність агротехнічних заходів у Давній Греції, що очевидно контрастує з “уніфікаторським” підходом традиціоналістів.

Якщо розглянуті вище праці Гернсі та Галланта загалом формально слідували у руслі традиційних дослідницьких парадигм, а їх новаторство полягало перш за все в якісному розширенні джерельної бази, то у монографії Роберта Саллареса новаторською була вже сама концепція дослідження – вивчення зв'язку між діяльністю людини (господарською, у першу чергу аграрною) і навколишнім середовищем – те, що сам автор називає “історичною екологією”⁴⁰.

Р. Салларес зосереджується головним чином на двох аспектах порушеної проблематики – демографічному (включно із соціодемографічним) та аграрному, в обох випадках активно використовуючи дані природничих наук та археобіологічних дисциплін. Цілком новаторським для тогочасної історіографії було активне залучення даних археоботаніки, причому, зважаючи на брак археоботанічних даних з античних пам'яток (ця ситуація почала виправлятися лише останнім часом), дослідник широко використовує порівняльні матеріали з інших епох та

³⁷ Ibid. P. 38.

³⁸ Ibid. P. 40.

³⁹ Зокрема, питання про різноманітність аграрних практик вони розглядали в статті про зернове господарство Фессалії II ст. до н.е. (*Garnsey P., Gallant T. and Rathbone D. Thessaly and the Grain Supply of Rome during the Second Century B. C. The Journal of Roman Studies. 1984. Vol. 74. P. 30–44.*

⁴⁰ *Sallares R. The ecology of the ancient Greek world... P. 3.*

регіонів⁴¹. Дуже актуальною є підкреслена Р. Салларесом необхідність враховувати залежність розвитку сільського господарства від позаекономічних факторів. Сам автор наголошує фактично лише на демографічному факторі, підкреслюючи, наприклад, принципову різницю між ситуацією в класичній Аттиці з її високою щільністю населення та домінуванням ячменю в посівах і низькою популяцією, сильно пригніченою епідеміями чуми і твердою пшеницею як основною сільськогосподарською культурою на цій самій території в пізньому середньовіччі⁴², практично лишаючи в стороні соціальні – чи то структуру землеволодіння, чи то забезпечення робочою силою – вільнонайманою чи рабською, а також співвідношення цих останніх.

До позитивних сторін роботи Саллареса слід безумовно зарахувати і той факт, що він не обмежується аналізом лише орного (чи навіть лише зернового) землеробства: окремо (щоправда, лише на матеріалах Аттики) він розглядає і садівництво (точніше, вирощування маслин)⁴³, і тваринництво у його зв'язку з орним землеробством⁴⁴.

Утім найбільшу увагу автор зосереджує все ж таки на зернових культурах, роблячи суттєвий наголос на двох факторах: 1) взаємовпливі змін у щільності людської популяції та співвідношенні у посівах окремих видів зернових та 2) на біологічній еволюції зернових, перш за все – в аспекті їхньої продуктивності⁴⁵. Взагалі добре знайомство з біологічною та археоботанічною проблематикою є сильною стороною книги Саллареса, попри наявність в ній окремих сумнівних тверджень⁴⁶. Дослідник, на відміну від багатьох істориків, так би

⁴¹ Ibid. P. 316–371.

⁴² Ibid. P. 361.

⁴³ Ibid. P. 304–308.

⁴⁴ Ibid. P. 309–312.

⁴⁵ Ibid. P. 361.

⁴⁶ Наприклад, про існування якоїсь особливої популяції полбидвозернянки у Давньому Єгипті (пор.: *Nesbitt M., Samuel D. From Staple Crop to Extinction? The Archaeology and History of the Hulled Wheats.*

мовити, “філологічного” спрямування, добре орієнтується і в різноманітні зернових культур античної доби (голозерні та плівчасті пшениці, ячмінь, просовидні хліби, жито тощо) і в тому, наскільки різнилося співвідношення різних зернових у різних районах грецького світу залежно від природних умов.

Новаторський підхід Роберта Саллареса здобув широке (хоча, можливо, і не загальне) визнання, свідченням чого є той факт, що в цілій низці узагальнюючих праць, присвячених економічній історії античного світу, почали з’являтися розділи, у яких розглядається екологічна проблематика. Так, саме написаним Салларесом розділом “Екологія” відкривається фундаментальний двотомник, присвячений економіці греко-римського світу, який вийшов у відомій Кембриджській історичній серії⁴⁷. Він написав також і розділ, присвячений історії навколишнього середовища, для довідника з давньої історії видавництва “Блеквел”⁴⁸.

Утім попри всі позитивні сторони праці Саллареса, не можна не відзначити, що у його версії екологічної історії Давньої Греції можна спостерігати чіткий “афіноцентризм”, який уже здавна є прикметою інших галузей антикознавства: політичної, соціальної та й економічної історії. А проте якраз в екологічній історії він навряд чи може бути виправданим диспропорцією інформації про різні поліси та регіони, спричиненої станом джерельної бази, адже писемні джерела аж ніяк не є основними при створенні еколого-економічних реконструкцій. Саме тому дослідник завжди повинен пам’ятати про специфіку природного середовища Аттики й уникати некритичного поширення висновків, зроблених на аттичному матеріалі, на весь грецький світ. Тим часом Салларес не робив спеціального порівняння

Hulled wheats. Proceedings of the First International Workshop on Hulled Wheats. Promoting the conservation and use of underutilized and neglected crops. 1996. 4. P. 41–100).

⁴⁷ *Sallares R. Ecology. The Cambridge economic history of the Greco-Roman world. Cambridge, 2007. P. 15–37.*

⁴⁸ *Sallares R. Environmental history. A companion to Ancient history. Chichester; Malden, MA, 2009. P. 164–174.*

природних умов цього надто специфічного регіону з умовами інших областей, населених греками (це відбувалось лише факультативно, як-от під час аналізу зв'язку між рослинницьким та тваринницьким господарством у регіонах із різним рівнем аридності⁴⁹ тощо). Крім того, у роботі відсутній детальний аналіз ландшафту (зокрема, таких його важливих складових, як ґрунтовий покрив та рослинність) навіть самої Аттики, не кажучи вже про аналіз ландшафтів Греції в цілому. А втім, є досить очевидним, що відмінності у ландшафтах (у цілому, чи в окремих складових) навіть сусідніх регіонів, приміром Аттики та Беотії, не кажучи вже про території більш віддалені географічно, були доволі значними, на чому неодноразово наголошували автори цитованих вище монографій (і не лише вони). Сам дослідник, очевидно, розумів ці проблеми, але пішов шляхом найменшого опору, часто прагнучи скоріше сформулювати питання, аніж спробувати дати на нього відповідь. Це, звичайно, пояснюється і неповнотою джерельної бази (це стосується не лише писемних чи епіграфічних, але й археологічних джерел), і складнощами в їх інтерпретації.

Загалом, попри усю новаторську парадигму, працю Саллареса навряд чи можна зарахувати до “нової” школи аграрної історії античності, бо його погляди вирізняються певною амбівалентністю. Так, з одного боку, він заперечує тезу Пола Гальстеда про існування (принаймні в класичній Греції) агропасторального господарства⁵⁰ та, відповідно, доводить на аттичному матеріалі відсутність поширеної практики використання органічних добрив⁵¹. У цьому ж руслі йде і заперечення можливості існування в античності системи *ley-farming*, про яку (щоправда, стосовно Риму, а не Греції), говорилося у працях Б. та Л. Чаттертонів⁵².

⁴⁹ *Sallares R.* The ecology of the ancient Greek world... P. 312.

⁵⁰ *Ibid.* P. 383.

⁵¹ *Ibid.* P. 385.

⁵² *Chatterton B., Chatterton L.* A hypothetical answer to the decline of the Granary of Rome? *Libyan Studies*. 1985. 16. P. 95–99; *Chatterton B., Chatterton L.* *Medicago* – its possible role in Romano-Libyan dryfarming

Утім сам Салларес визнає певну обмеженість власних побудов через концентрацію на матеріалах Афін (він і сам демонструє відмінності у структурі аграрного виробництва Аттики та інших областей Греції, таких як Фессалія). Однією з ключових причин подібної диспропорції є майже повна відсутність археоботанічних досліджень з поселень Балканської Греції доби античності⁵³, що змушує дослідників оперувати традиційними категоріями джерел. Повертаючись до специфіки аграрного виробництва в Аттиці, можна, наприклад, задатися питанням, чи загальнопоширеною була практика обробки ґрунту вручну, а не орними знаряддями, про яку пише Салларес⁵⁴; чи універсальною і непорушною була двопільна система, стійкість якої в Аттиці, як показує він, була викликана кліматичними причинами (надто малою кількістю опадів)⁵⁵, через що практика введення бобових у сівозміни тут не була поширена до останнього часу⁵⁶ тощо.

Тим часом і сам дослідник наводить дані, які свідчать про наявність інновацій у давньогрецькому сільському господарстві. Так, заперечуючи можливість поширення у Давній Греції трипільної системи північноєвропейського типу (пшениця – ямінь – пар) через екологічні причини, Р. Салларес водночас припускає

and its positive role in modern dryfarming. *Libyan Studies*, 1984. 15. P. 157–160. Австралійські автори пов'язують поширення прогресивних змін у землеробстві римської провінції Африка із впровадженням тут культури люцерн, яка відома і в знахідках із грецьких поселень Південної Італії (див. нижче). Пор: *Kron G. Roman ley-farming. Journal of Roman Archaeology*. 2000. Vol. 13. P. 277–97.

⁵³ *Sallares R. The ecology of the ancient Greek world...* P. 345. І це при тому, що археоботанічні дослідження з поселень доби неоліту чи бронзи у Греції є доволі чисельними. Прикро, що з часу публікації “Екології Давньої Греції” у цьому відношенні ситуація майже не змінилася (див., нпр.: *Livarda A. Archaeobotany in Greece. Archaeological Reports*. 2014. 60. P. 106–116).

⁵⁴ *Sallares R. The ecology of the ancient Greek world...* P. 312. Пор. етноархеологічні дані, наведені у цитованій монографії П. Гальстеда (*Halstead P. Two Oxen Ahead...* P. 33–57).

⁵⁵ *Sallares R. Op. cit.* P. 303.

⁵⁶ Пор. етноархеологічні дані у працях А. Сарпакі та П. Гальстеда.

існування іншої, суто середземноморської системи (пшениця – бобові – пар), у якій вирощування бобових – добрив азотфіксаторів – сприяє покращанню родючості ґрунту⁵⁷. Так само він неодноразово твердить про існування даних, які засвідчують практику селекції у грецькому рослинництві⁵⁸. Не надто кореспондується з ідеями “традиціоналістів” і практика вирощування спеціалізованих фуражних рослин, таких, як люцерна древовидна – культура, яка нині не вирощується, але була поширена в античну добу⁵⁹,

Щодо представників “традиціоналістської” та “модернізаторської” шкіл у вивченні аграрної історії Давньої Греції, то перші поставилися до напрацювань Саллареса без жодного ентузіазму попри те, що він, як показано вище, не висловлював радикальних поглядів на ступінь прогресивності давньогрецької агротехніки. Очевидно, це пов’язане із загальною тенденцією представників цієї школи ігнорувати археобіологічні джерела⁶⁰. Утім і далеко не всі “новатори” поспішали використовувати Салларесову методику.

Одним із аспектів, які заторкнув у своїх соціодемографічних студіях Р. Салларес, була наявність рабів серед сільського населення Давньої Греції. Утім, якщо він сам торкнувся цього питання лише побіжно, то інша авторка, Елісон Берфорд Купер,

⁵⁷ *Sallares R. Op. cit. P. 331.* Лишається припускати, що така трипільна система могла бути поширена у вологіших за Аттику районах Греції, адже в Аттиці, як твердить Салларес, бобові у сівозмінах не були поширені, про що йшлося вище.

⁵⁸ *Ibid. P. 343–344.* Про селекцію в тваринництві однозначно говорить Арістотель.

⁵⁹ *Ibid. P. 384–385.* Щоправда, Р. Салларес вказує на той факт, що древовидна люцерна – багаторічна рослина, яка, відповідно, не може вводитися в сівозміни. Утім в інших регіонах Греції на зайнятих парах могли вирощувати вже згадану однорічну люцерну, знахідки якої відомі і на хорі Метапонту – грецькій апоїкії у Південній Італії (*Carter, J. C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto. Ann Arbor. 2006. P. 24.*)

⁶⁰ На це вказує, зокрема, Пол Кертледж: *Cartledge P. Classical Greek agriculture: Recent work and alternative views... P. 130.*

темі соціальних аспектів аграрного виробництва присвятила поважну монографію, яка побачила світ двома роками пізніше за “Екологію Давньої Греції”. Книжка “Земля і робітники у грецькому світі”⁶¹ розглядає найрізноманітніші аспекти землеволодіння і землекористування у Давній Греції, як соціальні, так і суто технологічні.

Слід одразу зауважити, що термін “грецький світ” у назві книжки не був порожнім звуком: американська дослідниця і справді використала джерела, які стосуються найрізноманітніших полісів еллінської ойкумени, і не лише у материковій чи малоазійській Греції, але й у колоніях на заході та сході⁶². Однак при цьому книжка лишається цілком традиціоналістською з погляду джерельної бази, практично без залучення інформації природничих чи археобіологічних, та й навіть археологічних даних: широта охоплення досягається розлогим використанням епіграфічного матеріалу.

Загалом працю Барфорд з її індуктивним підходом, як і монографію Саллареса, можна вважати зразком “середньої лінії” у вивченні античного сільського господарства, адже на її сторінках мирно співіснують факти, які можуть слугувати підтвердженням обох альтернативних поглядів на його природу.

З одного боку, авторка твердить про значну консервативність давньогрецької агротехніки, про звичайність практики примітивного двопілля⁶³, а з другого – наводить низку даних, які виразно свідчать на користь впровадження прогресивних агротехнологій. Так, на відміну від Саллареса, Барфорд говорить про активне використання грецькими селянами органічних добрив (як гною, так і зеленого добрива)⁶⁴, а також, цілком пере-

⁶¹ *Burford A. Land and Labor in the Greek World. Baltimore, 1993.*

⁶² Це підкреслював ще Пол Кертледж у цитованому огляді 1993 року (*Cartledge P. Classical Greek agriculture: Recent work and alternative views. P. 128*), порівнюючи цю книжку з монографією Ісагера та Скідсаарда, де вся увага науковців сконцентрована на афінському матеріалі.

⁶³ *Burford A. Op. cit. P. 123.*

⁶⁴ *Ibid. P. 122–123.*

гукуючись із поглядами Гернсі та Галланта, про можливість використання бобових у польових, а не в городніх сівозмінах, зокрема – у зайнятих парах⁶⁵. При цьому, роблячи останнє твердження, вона спирається не лише на писемні (як обидва згадані дослідники), але й на епіграфічні джерела. Взагалі достатньо широке залучення даних епіграфіки є, безумовно, дуже позитивною рисою цитованої монографії, що, як вже відмічалось в історіографії, дало цій праці “справді панеллінське охоплення”⁶⁶. І саме завдяки досягнутій таким чином відмові від надмірної концентрації на афінському матеріалі авторка змогла вести мову, зокрема, про спеціалізацію аграрного виробництва окремих полісів⁶⁷, спричинену різницею в природних умовах (мікроландшафтах⁶⁸).

Утім, як видно і з самої назви книжки, поряд із темою землекористування, іншою провідною темою дослідження Е. Барфорд було питання трудових ресурсів давньогрецького сільського господарства. І тут одним із ключових питань, поза всяким сумнівом, було питання співвідношення в античному аграрному виробництві вільнонайманої і рабської праці. Звичайно, американська дослідниця аж ніяк не була першою, хто порушив цю тему.

Ще у 1971 році з’явилася знакова стаття американського антикознавця британського походження Майкла Джеймсона, присвячена сільському господарству класичних Афін⁶⁹. Праця Джеймсона і до сьогодні лишається неперевершеною за оригінальністю підходу та системністю охоплення матеріалу. Незвичним у ній було те, що автор відштовхувався від аналізу

⁶⁵ Ibid. P. 123–124.

⁶⁶ Cartledge P. Op. cit. P. 128.

⁶⁷ Burford A. Op. cit. P. 110.

⁶⁸ Ibid. P. 109. Недарма ж, говорячи про освоєння маргінальних земель (*eschatia*), про які детальніше йтиметься далі, Барфорд оперує не лише античними, як М. Джеймсон, а й сицилійськими матеріалами (P. 111 ff).

⁶⁹ Jameson, M. H. *Agriculture and Slavery in Classical Athens...* P. 122–145.

структури і технологічного рівня афінського сільського господарства, проявивши добре знання як античних агротехнологій, так і традиційного господарства Середземномор'я, і саме на цій основі прийшов до висновку про широке використання праці рабів у господарствах не лише заможних землевласників, але й землеробів середнього достатку.

Стаття викликала гостру полеміку⁷⁰, і Джеймсон на певний час відходить від дослідження рабської проблематики. Але якраз на початку 1990-х він повертається до неї, наводячи на підтримку своїй концепції нові дані⁷¹.

Повертаючись до праці Барфорд, слід зауважити, що, як і у випадку з агротехнологіями, вона утримується від того, аби однозначно стати чи то на бік Джеймсона та його однодумців, чи то на бік його опонентів, натомість дає стислий та інформативний огляд наявної в джерелах (щоправда, у цьому випадку майже виключно писемних) інформації про участь рабів у сільськогосподарському виробництві⁷².

Якщо праця Барфорд мала на меті радше систематизувати матеріал з аграрної історії Давньої Греції в її агротехнічному та соціальному аспектах, аніж сформулювати нові узагальнюючі концепції, то монографія Віктора Генсона "Інші греки", яка побачила світ двома роками пізніше і вийшла новим, доповненим виданням у 1999 році⁷³, і в якій також порушено обидва

⁷⁰ Див., наприклад, різке заперечення ідей про поширення рабської праці у книзі Е. Вуд (*Wood E. M. Peasant-citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy. London, 1989. P. 51–53. Утім пор.: de Ste. Croix G. E. M. The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests. Ithaca, New York, 1982. P. 505–508.*)

⁷¹ *Jameson M. H. Agricultural labour in Ancient Greece. Agriculture in Ancient Greece... P. 135–146; Jameson M. H. Class in the Ancient Greek Countryside. Structures Rurales Et Sociétés Antiques: Actes Du Colloque de Corfou, 14–16 Mai 1992. Paris, 1994. P. 55–63.*

⁷² *Burford A. Op. cit. P. 208–220.*

⁷³ *Hanson V. D. The Other Greeks The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization. Berkeley–Los Angeles–London, 1999.*

згадані аспекти, є однією з найбільш концептуальних праць “модернізаторського” напрямку⁷⁴.

Слід визнати, що на противагу новаторству в побудові гіпотез, про що детально йтиметься нижче, джерельна база праці Генсона є від новаторства достатньо далекою: її основу складають навіть не археологічні чи епіграфічні, а писемні джерела в точному значенні терміну – від Гомера та Гесіода⁷⁵ до Теофраста, чії ботанічні праці, як вже неодноразово говорилося вище, інтенсивно використовували і попередники Генсона з обох історіографічних шкіл.

В. Генсон відносить початки прогресивних змін в аграрному господарстві, як в агротехнічному, так і в соціальному аспектах, до часу завершення так званих “темних віків”, з їх сконцентрованим на вирощуванні зернових (не надто диверсифікованим) рослинництвом, без розвинутого садівництва та виноградарства, з відсутністю індивідуального селянського господарства та праці покупних рабів⁷⁶. Значна частина інновацій у сільському господарстві Давньої Греції, на його думку, відбувалася вже на початку епохи архаїки, як-от поширення інтенсивного оливководства, яке автор відносить до початку VIII ст. до н.е.⁷⁷. Генсон ставить питання про залежність інтенсифікації сільського господарства Давньої Греції, особливо у галузі оливководства та садівництва, від запозичення малоазійських аграрних технологій⁷⁸, а це означає, що саме колонізація дала перший поштовх інтенсифікації давньогрецького аграрного виробництва.

Розвиток нових форм господарства, вважає дослідник, був пов’язаний позитивним зворотним зв’язком із становленням нового стану – середніх землевласників, які утворювали основу

⁷⁴ *Cartledge P.* Classical Greek agriculture II: Two more alternative views. *Journal of Peasant Studies*. 1995. 23:1. P. 134.

⁷⁵ Другий розділ першої частини книги Генсона має назву “Laertes' Farm: The Rise of Intensive Greek Agriculture”, а наступний – “Hesiod's Works and Days: The Privilege of the Struggle”.

⁷⁶ *Hanson V. D.* The Other Greeks P. 78.

⁷⁷ *Ibid.* P. 41.

⁷⁸ *Ibid.*

тогочасної грецької армії – важку піхоту (гоплітську фалангу)⁷⁹. Протягом переходу від господарства “темних віків”, з його пануванням пасторалізму та зернового господарства до інтенсивного господарства доби архаїки – часів підйому полісу, рабська праця, подібно до індивідуальних (фермерських) садіб та іригації стають звичними для сільської округи грецьких держав⁸⁰. У цей час відбувається і трансформація тваринницької галузі, відхід від пасторалізму з його великими стадами та екстенсивністю на користь менших за поголів’ям стад та інтенсивного господарства⁸¹, пов’язаного з рослинництвом (тут Генсон солідаризується з ідеями П. Гальстеда⁸², які не викликають жодного ентузіазму в Ісагера та Скідсгаарда⁸³). Очевидно, саме в цей час починається і регулярне внесення добрив та вирощування бобових, що також підвищувало родючість ґрунту⁸⁴.

На думку Віктора Генсона, цілком вірогідно, що технологічні інновації, включно із широким залученням праці покупних рабів в аграрному виробництві, на початку поширювались на маргінальних землях (*eschatia*), до яких у Середземномор’ї відносились перш за все гірські землі, які потребували терасування⁸⁵. Умови для ведення господарства там були складнішими, аніж на

⁷⁹ Ibid. P. 43.

⁸⁰ Ibid. P. 64.

⁸¹ Ibid. P. 74.

⁸² *Halstead P.* Traditional and ancient rural economy inin Mediterranean Europe: Plus ça Change? *Paul Halstead. The Journal of Hellenic Studies.* 1987. Vol. 107. P. 79. Див. також пізнішу працю цього дослідника: *Halstead P.* Pastoralism or Household Herding? Problems of Scale and Specialization in Early Greek Animal Husbandry. *World Archaeology.* Vol. 28, No. 1. Zooarchaeology: New Approaches and Theory (Jun., 1996). P. 20–42.

⁸³ *Isager S., Skydsgaard J. E.* Op. cit. P. 99–103. Ці дослідники чомусь вважають, що давньогрецьке тваринництво загалом не мало розвинутої скотарської складової. Археозоологічні дані, принаймні з Північної Надчорноморщини, спростовують таке твердження.

⁸⁴ *Hanson V. D.* The Other Greeks P. 78.

⁸⁵ Ibid. P. 79–88. Див. також: *Jameson M. H.* Attic *Eschatia*. Ancient history matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard. P. 63–68.

рівнинах, а відтак успішне ведення господарства на таких землях було можливим за рахунок нових, якісніших за ті, що практикувалися на рівнинах, аграрних технологій⁸⁶, інтенсивнішого використання робочої, і перш за все – рабської сили⁸⁷. І лише згодом прогресивні форми господарства, так би мовити, спустились із схилів гір у долини⁸⁸.

Цю гіпотезу згодом підтримав і Майкл Джеймсон, який в одній зі своїх останніх робіт на аграрну тему⁸⁹, услід за Генсоном, але спираючись головню на матеріали Аттики і залучаючи маловідомі епіграфічні матеріали, твердить, що технологічні новації в аграрному секторі впроваджувались у першу чергу в невеликих господарствах, розташованих на маргінальних землях (схили гір тощо).

Повертаючись до праці Генсона, слід наголосити, що у ній дослідник підкреслює: термін *eschatia* (маргінальна земля) був багатозначним, його не слід обов'язково ототожнювати лише із гірськими схилами, це могли бути будь-які землі, де умови були гіршими, порівняно зі звичайними, чи то через бідність ґрунту, чи то через рельєф, чи через інші обставини⁹⁰. До цього розширеного розуміння маргінальності земель я ще повернуся в кінці цієї статті.

Отже, ключовим, на мою думку, у концепції Генсона є її комплексність: він вважає, що від VIII до VI до н.е. було сформовано новий тип сільського господарства та аграрної ідеології,

⁸⁶ Це підтверджується й даними епіграфіки: *Jameson M. H. Class in the Ancient Greek Countryside...* P. 57.

⁸⁷ І прикладом таких земель він називає гірські тераси Хіосу, відомого інтенсивним використанням у сільському господарстві праці покупних рабів: *Hanson V. D. The Other Greeks..* P. 88.

⁸⁸ *Ibid.* P. 79.

⁸⁹ *Jameson M. H. Attic Eschatia ...* P. 63–68. Див. також *Jameson M.H. On Paul Cartledge “The political economy of Greek slavery” in: P. Cartledge, E. E. Cohen and L. Foxhall (Eds.). Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece.* P. 168.

⁹⁰ *Ibid.* P. 84.

який визначався чотирма взаємопов'язаними факторами⁹¹: 1) появою окремих індивідуальних (родинних) господарств з відокремленою забудовою; 2) диверсифікацією сільськогосподарських культур; 3) введенням в обіг маргінальних земель і 4) використанням рабської праці в аграрному виробництві. Таким чином, дослідник пов'язав в єдину систему як суто економічні, зокрема і агротехнічні, так і соціальні аспекти сільськогосподарського виробництва Давньої Греції.

Звичайно, не всі складові його концепції можна вважати однаково добре аргументованими. Недоліком побудов Генсона є також надто вузька джерельна база, про що вже йшлося вище. Але з усіх розглянутих концепцій вона є найбільш системною і багатоаспектною, вона, як справедливо зазначає Пол Кертледж⁹², стимулює подальші дослідження, які зможуть уточнити, модифікувати чи спростувати окремі її елементи.

На завершення слід зауважити, що протистояння “традиціоналістської” та “модернізаторської” шкіл дослідників аграрної історії Давньої Греції аж ніяк не завершилося у дев'яностих роках минулого століття, а триває і до сьогодні. Очевидно, той факт, що обидві настільки відмінні одна від одної концепції досі знаходять прихильників, а зближення крайніх точок зору загалом не спостерігається, не може бути випадковим. Його не можна пояснити винятково зміною історіографічної “моди” – істинна причина, напевно, лежить набагато глибше.

Річ у тім, що сама природа наявних джерел (і не лише писемних) дозволяє знаходити в них підтвердження як примітивності, так і прогресивності античного сільського господарства. Чи означає це, що ми недостатньо розуміємо джерела чи насправді сама агрономічна практика Давньої Греції та античного світу в цілому поєднувала в собі, здавалось би, непоєднуване? Останнє виглядає вірогіднішим, особливо, якщо пригадати, що у Давній Греції зовсім територіально недалеко одне від одного розташовувались держави з принципово різним

⁹¹ Ibid. P. 125 ff.

⁹² *Cartledge P.* Classical Greek agriculture II: Two more alternative views... P. 134.

рівнем соціально-економічного розвитку – від “буржуазних” (за термінологією П’єра Левека) Афін (чи Корінфу) до вкрай мало-розвинених общин Етолії чи Локриди.

Цілком вірогідно, що і в аграрному господарстві різних полісів (а можливо, як показують праці М. Джеймсона, і в межах одного полісу) могли співіснувати як консервативні тенденції, так і прогресивні, а саме античне сільське господарство все ж не було статичною системою, а динамічно розвивалось у часі та просторі, нехай і нерівномірно, якщо говорити про окремі його складові. Тож поле для подальших досліджень лишається відкритим, а притік нових джерел, особливо археологічних, археоботанічних та епіграфічних, відкриває ширші можливості верифікації існуючих гіпотез та побудови нових.

Окремо слід сказати про значимість розглянутих концепцій для дослідження економічної історії Великої грецької колонізації, і навпаки – господарської історії грецьких колоній як полігону для верифікації наявних гіпотез. У більшості колоній, принаймні на ранніх стадіях їхньої історії, не спостерігалось дефіциту землі, багато з них мали доступ до “рабських” трудових ресурсів – чи то у вигляді “кріпосних” на кшталт сіракузьких кіллїрів чи гераклеїських маріандїнів, чи то покупних рабів.

Крім того, ціла низка освоєних греками регіонів, і в першу чергу – Степова Надчорноморщина від Добруджі до Кубані – характеризувалась якісно відмінними від метрополії кліматичними, едафічними (грунтовими) та іншими природними умовами. У цьому відношенні їх, нехай і з застереженнями, також можна вважати “маргінальними” територіями порівняно із землями метрополії. Отже, наявність таких земель вкупі з доступом до “рабських ресурсів” робило сільські округи багатьох колоній своєрідним потенційним полігоном для сільськогосподарських інновацій.

Тож комплексні дослідження аграрного господарства грецьких колоній взагалі, і таких понтійських апойкій, як Істрія, Ольвія чи Херсонес, зокрема, мають дати змогу з’ясувати, яка саме з двох полярних точок зору на природу давньогрецького

сільського господарства є ближчою до істини, а, можливо, і дозволити сформувати нову, компромісну, гіпотезу.

REFERENCES

1. Burford, A. (1993). *Land and Labor in the Greek World*. Baltimore. [in English].
2. Carter, J. C. (2006). *Discovering the Greek Countryside at Metaponto*. Ann Arbor. [in English].
3. Cartledge, P. (1993). Classical Greek agriculture: Recent work and alternative views. *The Journal of Peasant Studies*, 21:1, 127–136. [in English].
4. Cartledge, P. (1995). Classical Greek agriculture II: Two more alternative views. *Journal of Peasant Studies*, 23:1, 131–139. [in English].
5. Chatterton, B., & Chatterton, L. (1984). Medicago – its possible role in Romano-Libyan dryfarming and its positive role in modern dryfarming. *Libyan Studies*, 15, 157–160. [in English].
6. Chatterton, B., & Chatterton, L. (1985). A hypothetical answer to the decline of the Granary of Rome? *Libyan Studies*, 16, 95–99. [in English].
7. De Ste. Croix, G. E. M. (1982). *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*. Ithaca; New York. [in English].
8. Forbes, H. (1992). The ethnoarchaeological approach to ancient Greek agriculture. *Agriculture in Ancient Greece*, 87–101. [in English].
9. Forbes, H. (1995). The identification of pastoralist sites within the context of estate-based agriculture in Ancient Greece: Beyond the "Transhumance versus agro-pastoralism" debate. *The Annual of the British School at Athens*, 90, 325–338. [in English].
10. Gallant, T. W. (1991). *Risk and Survival in Ancient Greece: Reconstructing the Rural Domestic Economy*. Cambridge. [in English].
11. Garnsey, P. (1988). *Famine and food supply in the Graeco-Roman world*. Cambridge; New York; Melbourne. [in English].
12. Garnsey, P. (1998). *Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity: Essays in Social and Economic History*. Cambridge. [in English].
13. Garnsey, P., Gallant, T. & Rathbone, D. (1984). Thessaly and the Grain Supply of Rome during the Second Century B. C. *The Journal of Roman Studies*, 74, 30–44. [in English].
14. Gates-Foster, J. (2016). Finley and Archaeology. In D. Jew, R. Osborne and M. Scott (Eds.) *The Impact of Moses Finley* (pp. 250–269). Cambridge. [in English].

15. Halstead, P. (1987). Traditional and ancient rural economy in the Mediterranean Europe: Plus ça Change? *The Journal of Hellenic Studies*, 107, 77–87. [in English].
16. Halstead, P. (1996). Pastoralism or Household Herding? Problems of Scale and Specialization in Early Greek Animal Husbandry. *World Archaeology* (Vol. 28, No. 1, pp. 20–42). [in English].
17. Halstead, P. & Frederick, Ch. (2000). *Landscape and Land Use in Postglacial Greece (Sheffield Studies in Aegean Archaeology)*. Sheffield. [in English].
18. Halstead, P. (2014). *Two Oxen Ahead: Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean*. Chichester. [in English].
19. Hanson, V. D. (1999). *The Other Greeks The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*. Berkeley; Los Angeles; London. [in English].
20. Kroll, H. (2000). Agriculture and Arboriculture in Mainland Greece at the Beginning of the First Millennium B. C. *Pallas: revue d'études antiques*, 52, 61–68. [in English].
21. Kron, G. (2000). Roman ley-farming. *Journal of Roman Archaeology*, 13, 277–297. [in English].
22. Jameson, M. H. (1977–1978). Agriculture and Slavery in Classical Athens. *Classical Journal*, 73, 122–145. [in English].
23. Jameson, M. H. (1994). Class in the ancient Greek countryside. In Doukellis P. N., Mendoni L. G. (Eds.) *Structures Rurales Et Sociétés Antiques: Actes Du Colloque de Corfou (14–16 Mai 1992)*, 55–63. [in English].
24. Jameson, M. H. (2002). Attic *Eschatia*. In *Ancient history matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard* (pp. 63–68). [in English].
25. Jameson, M. H. (2002). On Paul Cartledge "The political economy of Greek slavery". In P. Cartledge, E. E. Cohen and L. Foxhall (Eds.). *Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece*, 167–174. [in English].
26. Jameson, M. H., Runnels, C. N. & Van Andel T. (1994). *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day with a Register of Sites by C. N. Runnels and M. H. Munn*. Stanford. [in English].
27. Nicholas, D. & Kramer, C. (2001). *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge. [in English].
28. Sallares, R. (2007). Ecology. *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world*, 15–37. [in English].
29. Sallares, R. (2009). Environmental history. *A companion to Ancient history* (pp. 164–174). Chichester; Malden, MA. [in English].

30. Sallares, R. (1991). *The ecology of the ancient Greek world*. London; New York. [in English].

31. Sarpaki, A. (1992). The Palaethnobotanical Approach. The Mediterranean Triad or Is It a Quartet? *Agriculture in Ancient Greece*, 61–75. [in English].

32. Skydsgaard, J. E. (1992). Agriculture in ancient Greece. On the nature of the sources and the problems of their interpretation. *Agriculture in Ancient Greece*, 9–12. [in English].

33. Stika, H.-P. (1997). Pflanzenreste aus dem archaischen Milet. Vorbericht zur Kampagne 1992. *Archäologischer Anzeiger*. 1997:2, 109–188. [in German].

34. Stika, H.-P., Heiss, A. G. & Zach B. (2008). Plant remains from the early Iron Age in western Sicily: differences in subsistence strategies of Greek and Elymian sites). *Vegetation History and Archaeobotany* (Vol. 17, suppl. 1, pp. 139–148). [in English].

35. Wood, E. M. (1989). *Peasant-citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy*. Cambridge. [in English].

Oleksandr Odrin

Candidate of Historical Sciences (PhD in History),
senior Research Fellow, Department of History of Ukraine
of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), olodrin@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2729-6548>

CONCEPTUAL DISPUTE OF "TRADITIONAL" AND "MODERNIZING" SCHOOLS IN THE STUDY OF THE AGRARIAN HISTORY OF ANCIENT GREECE

The 1980s and 1990s were a time of “paradigm shifts” in many branches of the history of Classical antiquity, including the history of agriculture. However, the emergence of new approaches did not lead to the extinction of the old ones. Their supporters vigorously debate on the pages of numerous periodical and monographic publications. One aspect of these discussions is the matter of this article. It is the debate over the level of development of agrarian technologies in Ancient Greece.

The purpose of this paper is to outline the positions of the participants of the discussion and to find out the reasons for the coexistence in contemporary historiography of diametrically opposed views on key aspects of

ancient Greek agrotechnics, on its evolution, on the structure of labour resources involved in agricultural production, and in particular on slave labour. A comparative and interdisciplinary method of historiographic research is used.

The confrontation between the “old” and “new” models of agrarian history of Ancient Greece continues till now. The very nature of the sources available confirms both views. It is quite probable that conservative tendencies as well as progressive ones could co-exist in agriculture of different polises. Therefore, the field for further research remains open, and the influx of new sources, especially archaeological, archaeobotanical and epigraphic, opens up greater possibilities for verifying existing hypotheses and constructing new ones.

The importance of the concepts considered for the study of economic history of the Greek Colonization worth mentioning. In most colonies, at least in the early stages of their history, there was no land deficiency. Many of them had an access to “slave” labour resources: whether in the form of “serfs” such as the Siracusan killyrians or Heracleian mariandins, or as chattel slaves.

In addition, a number of regions explored by the Greeks were characterized by climatic, soil and other natural conditions which were qualitatively different from their metropolis. In this respect, they can be considered “marginal” territories in relation to the lands of the metropolis. This made the choras of many colonies a kind of potential landfill for agricultural innovations.

Key words: *Classical antiquity, Ancient Greece, historiography, agriculture, slavery.*